

УМД 321.01

**ӘЛ-ФАРАБИДІҢ САЯСИ ОЙ-ПІКІРЛЕРІ МЕН ПЛАТОН, АРИСТОТЕЛЬ
КӨЗҚАРАСТАРЫНДАҒЫ ҰҚСАСТЫҚТАР МЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚТАР
(Әл-Фарабидің діни-саяси көзқарастары болды ма?)**

Амантаева А.Б.,
философия ғылымдарының
кандидаты, аға оқытушысы, ҚМПИ,
Мұратбеков А.Ф.,
2 курс студенті, ҚМПИ
Қостанай қ., Қазақстан

Аннотация

Саясаттану ғылыми пән ретінде қалыптасу мен даму тарихынан тұрады. Саяси ойлардың тарихын танымай қазіргі саяси процестерді зерттеуге мүмкін емес. Тарихи принципке қарай саяси ойдың белгілі бір өкілдерінің идеяларын қарастырдық (Платон, Аристотель, әл-Фараби). Олардың мемлекеттің құрылысы, басқару өнері, биліктің құдайшылық сипаты, қоғамдық тәртіп туралы және әлемдік тәртіптегі мемлекеттің ерекше алатын орны туралы идеялар. Бұл мақалада жеке меншік, әлеуметтік теңсіздік, басшылық жайында Платон мен Аристотельдің және әл-Фараби арасында идеялық айырмашылықтар мен ұқсастықтары көрсетілген. Барлық сұрақтарды қарастырылғаннан кейін қорытындылары анықталған.

Аннотация

Политология, как и всякая наука, имеет свою историю возникновения, становления и развития. Без изучения истории политической мысли невозможен анализ современных политических процессов и явлений. Следуя принципу историзма, рассмотрим идеи наиболее ярких представителей политической мысли – Платона, Аристотеля, аль-Фараби, их суждения об устройстве государства, искусстве правления. Существовавшие тогда представления об общественном порядке при некоторых особенностях и различиях исходили из тезиса о божественном характере власти и положения о том, что государство является составной частью мирового космического порядка. В данной статье представлен сравнительный анализ представлений Платона, Аристотеля, аль-Фараби, касающихся вопросов правления, социальной иерархии, частной собственности. После рассмотрения этих вопросов приведены соответствующие выводы.

Abstract

The political science, as well as any science, has the history of emergence, formation and development. Without studying of history of political thought the analysis of modern political processes and the phenomena is impossible. Following the principle of historicism, we will consider ideas of the brightest representatives of political thought, Platon, Aristotle, al-Farabi, their judgments about the state device, board art. Ideas existing then of a public order at some features and distinctions proceeded their thesis about divine character of the power and situation that the state is a component of a world space order. The comparative analysis of representations of Platon, Aristotle, al - Farabi concerning questions of board, social hierarchy, a private property is presented in this article. On consideration of these questions the corresponding conclusions are given.

Түйінді сөздер: мемлекет, билік, басқару, әлеуметтік теңсіздік, білім.

Ключевые слова: государство, власть, управление, социальное неравенство, учение.

Key words: state, power, management, social inequality, studies.

1. Кіріспе.

Қазақ халқының рухани мұрасы саяси ой-пікірлерге де бай екені мәлім. Оның ішінде ең шоқтығы биігі ислам фәлсафасының негізін салушылардың бірі – біздің қандас бабамыз ұлы ойшыл әл-Фараби ойлары.

Қазақтың бірінші фәлсафашысы, әлеуметтанушысы, математигі, физигі, астрономы, ботанигі, логика және тіл маманы, музыка зерттеушісі *Әбу Насыр Мұхаммед ибн Тархан әл-Фараби* 870–950 жылдары өмір кешті.

Әбу Насыр әл-Фарабидің еңбектерінде орта ғасырлық араб философиясында саясат, мемлекет және билік пен құқық туралы ойлар жан-жақты талқыланды. Саясат, мемлекет және билік арасындағы айырмашылықтарға көңіл бөлмеген араб философтары бұл ұғымдарды синонимдер ретінде бағалап саясат пен саяси ілімнің басқа варианттарын (нұсқаларын) ұсынды. Саяси мәселелерді қарастыруда араб-мұсылман философиясы көп жағдайда ежелгі грек философиясына, әсіресе Платон, Аристотельдің көзқарастарына сүйенді. Саясат, олардың көпшілігі үшін өздері «қайырымды қала» деп ат қойған идеалды мемлекет істері туралы ғылым болып саналды. Мұндай қалалар ретінде олар бірге тұрған, мақсаттары бір, бір басшылыққа бағынған шағын қауымнан бастап Араб халифатына дейінгі адамдар қауымдастығын түсінді. Грек дәстүрлерін мұсылманның саяси өмірімен байланыстыру араб-мұсылман философиясының барлық тармағында өз белгісін қалдырды.

2. Талқылау.

Араб саяси философиясының атасы атанған әл-Фараби саяси теория қайырымды басқаруды сақтау мен оны ұйымдастырудың тәсілдерін, қала тұрғындарына қайырымдылық пен игіліктің қалай келетіндігін және бұл нәтижеге қандай жолмен жетуге болатындығын оқытып үйретеді деп атап көрсетті.

Әл-Фараби бабамыз ғылымның сан саласы бойынша 160-тан астам трактаттар жазып, артына мол мұра қалдырды. Саясаттануға байланысты «Қайырымды қала тұрғындары көзқарастары туралы», «Азаматтық саясат», «Бақытқа жету жолдары», «Саясат туралы» деген еңбектері бар.

Әл-Фараби саяси көзқарастарын «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы», «Мемлекет билеушілерінің нақыл сөздері» және «Азаматтық саясат» трактатында кеңірек баяндайды.

«Бақыт – әрбір адам ұмтылатын ұлы мақсат» екендігін атап көрсеткен әл-Фараби бақытқа білім мен игілік нәтижесінде ғана қол жеткізуге болатынын, ал ондай мүмкіндік қайырымды қала тұрғындарында көбірек болатындығын дәлелдейді.

Араб-мұсылман философиясы көп жағдайда ежелгі грек философиясына, әсіресе, Платон, Аристотельдің көзқарастарына сүйенді.

Бұл философияға саясат «қайырымды қала» деп ат қойған идеалды мемлекет істері туралы ғылым болып саналады.

Ендеше, әл-Фараби тұжырымдары мен Платон, Аристотель ойларының үндестігі мен айырмашылықтарын саралап көрейік:

1) *Билеушіге тән қасиеттер.*

Әл-Фарабидің идеалды «қайырымды қаласының» басшысында алты түрлі мінсіз қасиет болуы шарт еді. Олар: даналық, асқан пайымдылық, сенімділік, ойлау қабілетінің жоғары болуы, соғыс өнерін жетік білуі, денсаулығының мықты болуы.

Ал Аристотель саяси биліктің басында адам емес, керісінше, заң тұруы керек деп есептеді. Себебі, әкім қаншалықты жақсы болғанымен сезімге, ашу-ызаға берілмей қоймайды, ал заң болса байсалдылығын, парасаттылығын жоймайды. Бұл көзқарасқа қарасақ, ғұлама адами қасиеттерді теріске шығарғандығын көреміз. Мемлекетті басқару үшін басшы заңға бағынуы тиіс.

2) *Билеудің алқалық түрі.*

Әл-Фараби: «жақсы қасиеттердің бәрін өз бойында ұштастыратын адам болмаса, бірақ бұл қасиеттер бір топ адамдардың арасында жеке-дара дарыған болса, онда бұл топтың мү-

шелері бірлесе отырып, әкімнің орнына ие болады, оларды жұрт жақсы басшылар және қадірлі адамдар деп атайды, ал олардың басқаруы қадірлі адамдардың басқармасы деп аталады», – деп, билеудің алқалық түріне сипат береді әрі оны мақұлдап кетеді.

3) *Басқару түрі, мемлекет түрлері.*

Басқару түрін сипатына қарай әл-Фараби төмендегідей етіп екіге бөледі:

I. Нағыз бақытқа жеткізетін моральдық белгілер мен өмірдің әдістерімен орнатуға бағытталған; мұндай басқарудағы мемлекет *қайырымды мемлекет* және мұндай басқарудағы қала да, оның халқы да қайырымды болады.

II. Басқару бойынша білімі жағынан кенжелеу *қайырсыз мемлекет* болады; бұл мемлекеттің қала тұрғындары да қайырымсыз, мәдениетсіз, білімсіз болады.

Осы тұрғыдан алғанда, есімізге грек ғұламасы Аристотельдің мемлекетті *«дұрыс»* және *«дұрыс емес»* деп бөліп, оларға берген сипаттамасы түседі. Ол мемлекеттің дұрыс түріне монархияны, аристократияны және полицияны жатқызады. Ал тирания, олигархия мен демократияны мемлекеттің бұрыс түрі деп санады. Мемлекеттің дұрыс түрінде әкімдер халық, ел пайдасын ойлайды, билік қоғамға қызмет етеді. Ал бұрыс түрінде олар өз бастарының пайдасын ойлайтын көрінеді.

Платон болса, мемлекеттік құрылысты 5 түрге бөлді: *аристократия, тимократия, олигархия, демократия және тирания*. Бұлардың ішінде ең жақсысына аристократиялық мемлекетті жатқызады. Онда ақыл-естілік, парасаттылық билейді, оның принциптері – адамгершілік, абырой, ар-намыс деп санады.

4) *Мемлекет, мемлекеттің мүддесі.*

Әл-Фарабидің ой-пікірлерінде:

1. Әл-Фараби қоғамды мемлекеттен бөліп қарамайды. Қоғамның өзі адамның ағзасы сияқты «Қайырымды қала» дене мүшелерінің бәрі де тіршілік иесінің өмірін сақтау, оны анағұрлым толыққанды ету үшін бір-бірін толықтырып тұратын адамның сау тәні секілді көрінеді. Өйткені, *қоғам да оның толыққанды мүшелерінен тұрады және олар да бір-бірін қажетсінеді.*

Әрбір *отбасын қоғамның* кішкене бөлшегі ретінде қарастырған әл-Фараби оның өзінің жеке мақсаты болады, бірақ бұл мақсат қала белгілейтін ортақ мақсатқа қызмет етуі тиіс, яғни адамдар өзінің жеке мүдделерін қоғам мүдделеріне бағындыруы керек дегенді айтады.

2. Әл-Фараби мемлекет тұрғындарының басты мүддесі *«бақытқа жету»* деп тұжырымдайды. «Адам үйлесімді өмір сүру үшін бақыт қажет» – деді Фараби. Ол Платонның соның ала бақыт неден тұрады, оның табиғаты қандай? деген сұрақ бойынша жауап іздеді. «Бақыт – әрбір адам ұмтылатын ұлы мақсат» екендігін атап көрсетіп, бақытқа білім мен игілік нәтижесінде ғана жетуге болады, ал ондай мүмкіндік қайырымды қала тұрғындарында көбірек болатындығын дәлелдейді. «Бақытқа жету» еңбегінде ол «бақыт дегеніміз игіліктердің ішіндегі ең қадірлісі, ең үлкені және ең жетілгені» деп атап көрсетеді және әр адамның оған толық құқығы бар дейді. Ал ондай құқыққа ие болуға қайырымды қала тұрғындарының ғана мүмкіндігі бар, сондықтан да қайырымды билеушілер билеген қала тұрғындары ғана бақытқа жете алатындығын айтады. Мұндай қалалардың басқа қалалардан басты айырмашылығы және негізгі белгісі жоғары тәртіп пен оның тұрғындарының мәдениеттілігі, сыпайыгершілігі және билеушілерінің қайырымдылығы, ақыл-парасаты. Сондықтан, әл-Фараби бұндай қалалардың өмір сүруі өзінің білгірлігі мен ұстамдылығына толық жауап бере алатын билеушіге тікелей байланысты деп тұжырымдайды.

Аристотельдің көзқарастарына назар аударсақ:

1. Аристотельдің ойынша, *мемлекет – қауымның* дамыған түрі, ал *қауым – отбасының* дамыған түрі. Мемлекетке адамдар белгілі бір *игілікке жету* үшін бірігеді.

2. Грек ойшылы, өз кезегінде, саясатты адам мен мемлекеттің жоғарғы игілігі, оның мақсаты – адамды, мемлекетті жақсы тұрмысқа, молшылыққа, бақытқа жеткізу деп білді. Ол саясаттың астарын кеңейтіп, оған этиканы да, экономиканы да енгізген болатын. Яғни, мем-

лекет пен оның халқының мүддесі *игілікке жету* болса, ол белгілі бір саясатты ұстанумен бірдей болғаны.

Платон пікірлерінде:

1. Адамдардың біреулері егіншілікпен, екіншілері тігіншілікпен, үшіншілері құрылысшылықпен, төртіншілері етікшілікпен және т.с.с. айналысады. Сөйтіп, олардың бәрі бірігіп қана қажеттіліктерін өтейді. Осы *бірігудің арқасында қоғам, мемлекет* пайда болады.

2. Платонның ойынша, адамдар *қажеттіліктерін жеке-дара өтей алмайды*. Олар өмір сүру үшін тамақ, киім өндірулері, үй салулары және т.т. жасаулары керек.

5) Қала тұрғындарының топтары.

1. Бұл жағынан келгенде әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы» трактатында қала тұрғындарын бес топқа бөледі. Оның пайымдауынша қайырымды қала тұрғындарын бес түрлі адамдар тобы құрайды. Олар:

а) ең құрметті адамдар (ақылдыларды, пайымдағыш адамдарды, маңызды істерде белдеге ие болғандар);

ә) шешендер (діни қызметкерлер, ақындар, музыканттар, хатшылар, сол сияқты шығармашылық жұмыспен айналысатындар);

б) өлшеушілер (есепшілер, дәрігерлер, астрологтар, математиканы оқытушылар);

в) жауынгерлер;

г) байлар (қалада байлық табатындар, егіншілер, мал өсірушілер, саудагерлер, қолөнершілер).

2. Ал Платон: «мемлекет адамдарды алаламай, байына да, кедейіне де, азына да, көбіне де қарамай – бәріне бірдей әділ қызмет етуі керек», – дей отырып, адамдарды төмендегідей үш үлкен әлеуметтік топқа (сословиеге) бөледі:

а) әкімдер (табиғатынан шындықты, ақиқатты, игілік идеясын саралап, танып-білуге қабілетті, икемді фәлсафашылар);

ә) қорғаушылар (әкімдердің ой, ниеттерін іске асыратын мемлекетті қорғаушылар);

б) өндірушілер (егіншілер мен қолөнершілер).

б) Адамдардың әлеуметтік теңсіздігі жөнінде.

Әлеуметтік теңсіздік туралы айтқан әл-Фараби «адамдардың әуелден тоқымашы немесе хатшы болып тумайтыны сияқты қайырымдылық пен жаман әрекеттер де әуел бастан жаратылысынан дарымайды» олар адамдардың бір-біріне деген үстемдік құруға ұмтылысынан пайда болған деген ой түйеді.

«Әр топ өзіне тиісті қызметті атқаруы керек. Сонда ғана әділдік орнайды. Бір таптан екінші тапқа (әсіресе, төменгі таптан жоғарғы таптарға) өтуге болмайды. Қай сословиеге тусаң, соның өкілі боласың». Адамдарды осылай жіктей келе, Платон оларды тым бай немесе өте кедейлікке жібергісі келмеді. Себебі, мұндайда қоғамда ортақ мүдде **орнамайды**.

Сондықтан орта деңгейді ұнатты.

7) Мемлекеттің қамқорлығы.

Әл-Фараби: «мемлекеттің пайда болуына тіршілік үшін күрес айтарлықтай ықпал етеді, сондықтан адамдарды бір-біріне көмектестіріп, барлық жұрттың жақсы тұрмысына қам жеп, қамқорлық жасаған мемлекет қана өз міндетін атқара алады» дейді.

Халықтың аз қамтамасыз етілген топтарын мемлекеттік қолдау туралы бұдан мың жылдан астам бұрын айтылған ғұлама идеясы бүгінгі күні де мемлекеттің ішкі саясатындағы басты міндеттердің бірінен саналады.

Платонның ілімінде отбасыларға көмек меншіктің қоғамдық түрі орнаған күнде жүзеге асырылатын іс болды. Себебі жеке меншігін мемлекетке өткізген әкімдер мен жауынгерлердің әйелдері мен балалары да ортақ болады. Оларды мемлекет өз қамқорлығына алуға тиіс.

«Бақыт – әрбір адам ұмтылатын ұлы мақсат» деп атап өтіп, адамның шын бақытқа қол жеткізуі тек осы дүниеде ғана мүмкін екендігіне назар аударған әл-Фараби, адамдар өзін-өзі жетілдіруі және қиындықтан қашпауы тиіс дейді. Оның айтуынша, адам өміріндегі «жақсы-

лық» пен «жамандық» құдайдан емес, адамдардың күнделікті белсенді әрекетіне ғана байланысты. Адамның табиғи қабілеті жақсы әдетті де, жаман әдетті де істеуге бірдей мүмкіндік береді, ал оны таңдау адамның ізгілікті мінез-құлқына келіп тіреледі. Сондықтан да адамның жақсы істерге үйір болуы оның мінез-құлықтық жетілуіне де тәуелді.

Бүкіл араб саяси философиясында саясатқа көзқарас оның адамгершілік мазмұнымен сипатталады. Осы жағынан алып қарағанда саясат «саяси адамгершілік философиясы» ретінде көрінеді. Сондықтан әл-Фараби саясаттың басты мақсаты адамдарды бақытқа жеткізу, игілікпен жеткізу деп санайды.

Адамдардың рухани жетілуінде де дін мен философияны салыстырған әл-Фараби, философия дәлелдеуді, дін сенуді қажет етеді, бірақ екеуі де адамдардың ақиқатқа жету жолына көмек бере алады дейді. Философия мен дінді, әсіресе этиканы жақсылық пен жамандықты ажыратуға мүмкіндік беретін ғылым ретінде қараған ол, адам баласын жаратылыстың ең құндылығы, сондықтан да адамдар арасындағы өзара құрмет пен мейірбандықты, сыйластықты жоғары қояды.

Адамның шын бақытқа қол жеткізу тек осы дүниеде ғана мүмкін екендігіне назар аударған әл-Фараби, адамдар өзін-өзі жетілдіруі және қиындықтан қашпауы тиіс дейді. Оның айтуынша, адам өміріндегі «жақсылық» пен «жамандық» құдайдан емес, адамдардың күнделікті белсенді әрекетіне ғана байланысты. Адамның табиғи қабілеті жақсы әдетті де, жаман әдетті де істеуге бірдей мүмкіндік береді, ал оны таңдау адамның ізгілікті мінез-құлқына келіп тіреледі. Сондықтан да адамның жақсы істерге үйір болуы оның мінез-құлықтық жетілуіне де тәуелді.

3. Қорытынды.

Сонымен, әл-Фараби тек шындық мәнге ие ғылым ғана, теориялық философия ғана ел билеуші әкімдерді игі істерге жетелейді, сол арқылы, мемлекетті басқару ісін шыңына жеткізуге мүмкіндік беретінін алға тартады. Бұдан байқайтынымыз: Фараби діни көзқарастарға ашық қарсылық көрсетпегенімен, ол ғылым мен білімді діннен айтарлықтай жоғары қояды. Ғалымның ілімі негізінен діни идеологияның іргетасын шайқауға бағытталған. Ол халықтың моральдық және интеллектуалдық жағынан өркендеп өсуін қалайды, соған шақырады, онысымен адамның бақыты о дүниеде дегенді көздемеді, адам атаулының бәрі бұл дүниеде оқысын, үйренсін, еңбек етсін, жетілсін дегенді арман етті.

Бүкіл араб саяси философиясында саясатқа көзқарас оның адамгершілік мазмұнымен сипатталады. Осы жағынан алып қарағанда саясат «саяси адамгершілік философиясы» ретінде көрінеді. Сондықтан әл-Фараби саясаттың басты мақсаты адамдарды бақытқа жеткізу, игілікпен жеткізу деп санайды. Қайырымды қаланың орнығуында әл-Фараби мұсылман құқығының принциптерін талап етпейді, оны ақыл-парасаттың дамуы мен қайырымдылықтың нығайымен байланыстырады. Ол тұжырымдаған жағдайдың бәрінде мұндай қала билеушілері моральдық-этикалық қалыпқа сай болып келеді, олардың ешқайсысының исламға тікелей қатысы жоқ. Бірақ Араб халифаты заманында өмір сүрген әл-Фараби өзінің зерттеулерінің тақырыптық шеңберінде саясатты мұсылман құқығы доктринасымен, діни догматикасымен бір қатарға қояды. Дегенмен, грек философиясының ықпалын терең сезінген ол бұл бағытта түбірлі бетбұрыс жасамайды.

Әл-Фараби қаланы билеудің алқалық түрін де жоққа шығармайды. Биліктің бұл түрі туралы ол былай деп жазады: «Жақсы қасиеттердің бәрін өз бойында ұштастыратын адам болмаса, бірақ бұл қасиеттер бір топ адамдардың арасында жеке-дара дарыған болса, онда бұл топтың мүшелері бірлесе отырып, әкімнің орнына ие болады, оларды жұрт жақсы басшылар және қадірлі адамдар деп атайды, ал олардың басқаруы қадірлі адамдардың басқармасы деп аталады».

Грек философиясын мұсылман құқығы, діні және құқықтық теориясымен байланыстырып, одан саясат туралы жалпы ілім жасауға талпыну бұл ілімнің діни-мұсылмандық сипатын білдірмейді. Әл-Фараби саясат туралы ілімді мұсылман құқығымен, догматикасымен салыстыру арқылы олардың құдайлық бастауы туралы ұқсастығын емес, бұл ілімдердің адам

іс-әрекеті мен мінез-құлқындағы әртүрлі жақтарға тигізген әсерінің мәнін атап көрсетеді. Әл-Фарабидің саясат туралы айтқан құнды ойлары Араб шығысы мен Орта Азия елдерінде саяси-құқықтық ілімнің одан кейінгі дамуына өз ықпалын тигізе алды. Оның саяси-құқықтық идеялары орта ғасырлық және жаңа заман ойшылдарының еңбектерінде көрініс тапты.

Әдебиет тізімі

- Алтаев Ж. Әмбебап әл-Фараби // Ақиқат. – 1994 ж., желтоқсан. 74–78 б.
Дербісалиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. – Алматы: «Рауан», 1995.
Жамбылов Д. Саясаттану. – Алматы: «Жеті жарғы», 2005.
Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: «Ана тілі», 1991.
Мусин Ч. Қазақстан тарихы. – Алматы: «Дәуір», 2003.